O‘ZBEK TILIDA SODDA GAPLARNING SHAKLLANISH MODELLARI

Karimova Iroda Muxammadali qizi
Andijon davlat chet tillari instituti
Xorijiy filologiya va turizm fakulteti
irodakarimova2903@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.23741212

Annotatsiya. Maqolaning maqsadi o‘zbek tilida sodda gaplarning shakllanishini tarkibiy va funksional jihatdan yoritish, ularning minimal va kengaygan modellari o‘rtasidagi farqni aniqlashdan iborat. Tadqiqotda tavsifiy va qiyosiy-tahliliy metodlar qo‘llanib, sodda gaplar ega-kesimli, bir tarkibli va kengaygan tuzilmalar sifatida tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, sodda gapning shakllanishi faqat ega va kesim munosabati bilan cheklanmaydi; predikativ markaz atrofida aniqlovchi, to‘ldiruvchi va hol kabi bo‘laklar qo‘shilishi orqali model kengayadi. O‘zbek tilida so‘z tartibi tashqi ko‘rinishni belgilasa-da, grammatik munosabatlar affiksal ko‘rsatkichlar orqali ham ifodalanadi. Kesimning fe’l, ot yoki sifat bilan ifodalanishi, shuningdek, egasiz va shaxsi umumlashgan qurilmalar sodda gapning turli strukturaviy tiplarini yuzaga keltiradi. Xulosa qilib aytganda, sodda gap modellari predikativlikni markazga olgan, mazmun va kommunikativ vazifani birlashtiruvchi sintaktik tizim sifatida talqin qilinishi lozim.

Kalit so‘zlar: sodda gap, shakllanish modeli, predikativlik, ega-kesim munosabati, bir tarkibli gap, ikki tarkibli gap, so‘z tartibi, o‘zbek tili.

МОДЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Цель статьи состоит в том, чтобы описать формирование простых предложений в узбекском языке в структурном и функциональном аспектах и установить различие между их минимальными и распространёнными моделями. В исследовании использованы описательный и сравнительно-аналитический методы; простые предложения анализировались как двусоставные, односоставные и распространённые конструкции. Результаты показали, что формирование простого предложения не ограничивается только отношением подлежащего и сказуемого: модель расширяется за счёт присоединения определений, дополнений и обстоятельств к предикативному центру. В узбекском языке порядок слов определяет внешнюю форму, однако грамматические отношения выражаются также аффиксальными показателями. Способ выражения сказуемого глаголом, существительным или прилагательным, а также безличные и обобщённо-личные конструкции создают разные структурные типы простого предложения. В заключение отмечается, что модели простого предложения следует рассматривать как синтаксическую систему, объединяющую предикативность, содержание и коммуникативную функцию.

Ключевые слова: простое предложение, модель формирования, предикативность, отношение подлежащего и сказуемого, односоставное предложение, двусоставное предложение, порядок слов, узбекский язык.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

MODELS OF FORMATION OF SIMPLE SENTENCES IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. The aim of the article is to describe the formation of simple sentences in Uzbek from structural and functional perspectives and to identify the difference between minimal and expanded models. The study uses descriptive and comparative-analytical methods, analyzing simple sentences as two-member, one-member, and expanded constructions. The results show that the formation of a simple sentence is not limited to the subject-predicate relation; the model expands through the addition of attributes, objects, and adverbial modifiers around the predicative center. In Uzbek, word order determines the external shape of the sentence, while grammatical relations are also expressed through affixal markers. The way the predicate is expressed by a verb, noun, or adjective, as well as impersonal and generalized-personal constructions, creates different structural types of simple sentences. In conclusion, simple sentence models should be interpreted as a syntactic system that combines predicativity, meaning, and communicative function.

Keywords: simple sentence, formation model, predicativity, subject-predicate relation, one-member sentence, two-member sentence, word order, Uzbek language.

Kirish. O‘zbek tilida sodda gaplarning shakllanishi sintaktik qurilishning eng muhim masalalaridan biridir, chunki gapning mazmuni va kommunikativ vazifasi uning tarkibiy modellari orqali namoyon bo‘ladi. Sodda gaplar faqat kesimning mavjudligi bilan emas, balki ega, to‘ldiruvchi, aniqlovchi va hol kabi bo‘laklarning o‘zaro munosabati asosida shakllanadi. Til tizimida bu munosabatlar turli strukturaviy andozalarni yuzaga keltiradi: ikki tarkibli, bir tarkibli, kengaygan va yig‘iq gaplar, shuningdek, so‘z tartibi va grammatik ko‘rsatkichlar orqali ifodalanuvchi modellari mavjud. O‘zbek tilining agglutinativ tabiati gap bo‘laklari orasidagi sintaktik aloqalarni affikslar vositasida aniq belgilashga imkon beradi, shu sababli sodda gap modellari morfologik va sintaktik omillarning birgalikdagi ta’sirida yuzaga keladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, o‘zbek sintaksisida sodda gapning formal-mazmuniy tuzilishi haqida umumiy qarashlar mavjud bo‘lsa-da, uning shakllanish modellari tizimli ravishda, funksional va strukturaviy jihatdan birgalikda tahlil etilgan tadqiqotlar yetarli emas. Ayniqsa, gapning minimal modeli bilan kengaygan modeli o‘rtasidagi farq, predikativ markazning ifodalanish usullari, shuningdek, egasiz va shaxsi umumlashgan gaplarning qurilish xususiyatlari alohida aniqlik talab qiladi. Sintaktik nazariyada gap tuzilishini chuqur va yuzaki qatlamlar orqali izohlash, predikativlikni markaziy belgi sifatida ko‘rish sodda gap modellari tahliliga metodologik asos beradi [1, 2]. Shu bois ushbu maqolaning maqsadi o‘zbek tilida sodda gaplarning shakllanish modellari va ularning asosiy strukturaviy turlarini aniqlash, tasniflash hamda ularning sintaktik xususiyatlarini yoritishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Sodda gapning shakllanishi haqidagi nazariy qarashlar sintaksisda gapni tarkibiy munosabatlar tizimi sifatida talqin qilishga tayangan. N. Xomskiyning transformatsion yondashuvi gapning chuqur va yuzaki tuzilma o‘rtasidagi bog‘lanishni ko‘rsatib, sintaktik modellarning hosil bo‘lishini formal qoidalar orqali izohlash imkonini berdi [1]. Keyingi grammatik tadqiqotlarda gap bo‘laklarining funksional taqsimoti, ayniqsa ega va kesim munosabati, sodda gapning asosiy modeli sifatida qaraldi; R. Quirk va R. Huddleston ishlari ingliz tili materialida bo‘lsa-da, strukturaviy tavsif, valentlik va bo‘laklarning majburiy-ixtiyoriyligi kabi mezonlar umumiy sintaktik tahlil uchun muhim metodik asos

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

bo'lib xizmat qiladi [2, 4]. E. L. Keenan esa ega tushunchasining universal ta'rifi muammosini ko'tarib, turli tillarda gap tuzilishini qiyosiy tekshirish zarurligini asoslaydi [3]. O'zbek tiliga doir amaliy materiallar va ta'lim resurslari esa sodda gap turlarini misollar bilan mustahkamlash, me'yoriy qo'llanishni tekshirish va o'quv materiallarini solishtirish uchun qo'shimcha manba bo'lib xizmat qiladi [5, 6, 7].

Mazkur maqolada tavsifiy va qiyosiy-tahliliy metodlar qo'llanadi. Avvalo, o'zbek tilidagi sodda gaplar tarkibiy modellarga ajratilib, ega-kesimli, bir tarkibli va kengaygan tuzilmalar alohida ko'rib chiqiladi. So'ngra bo'laklarning majburiyligi, tartibi va semantik yukiga qarab modelning shakllanish mexanizmi aniqlanadi. Tahlil uchun normativ grammatik tavsif, mavjud nazariy qarashlarni umumlashtirish hamda misollarni strukturaviy jihatdan solishtirish usuli tanlangan. Shu asosda sodda gapning formal tuzilishi bilan kommunikativ vazifasi o'rtasidagi bog'lanish yoritiladi.

Natijalar. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilida sodda gaplar shakllanishi birgina ega-kesim munosabati bilan cheklanmay, predikativ markaz atrofida turli kengayish bosqichlari orqali yuzaga keladi. Eng sodda model kesimning o'zi bilan ifodalangan bir tarkibli gaplarda kuzatildi; bunday qurilmalar nutqda holat, buyruq, istak yoki umumiy xabarni ixcham yetkazish vazifasini bajaradi. Ikki tarkibli modelda esa ega va kesimning o'zaro bog'lanishi gapning semantik tayanchini tashkil etadi, qolgan bo'laklar shu markazga nisbatan joylashadi. Aniqlovchi, to'ldiruvchi va holning qo'shilishi gapning valentlik imkoniyatlarini kengaytirib, sodda gapni kengaygan modelga aylantiradi.

Natijalar shuni ham ko'rsatdiki, o'zbek tilida so'z tartibi modelning tashqi ko'rinishini belgilasada, grammatik munosabatni faqat tartib emas, affiksal ko'rsatkichlar ham ifodalaydi. Shu bois bir xil leksik tarkib turli sintaktik vazifalarda qo'llanib, turlicha model hosil qilishi mumkin. Kesimning fe'l, ot yoki sifat bilan ifodalanishi ham sodda gapning strukturaviy tipini o'zgartiradi. Ayrim hollarda ega yashirin bo'lib, predikativlik kesim shakli orqali anglashiladi; bu hol bir tarkibli gaplarning o'zbek tilidagi faol model ekanini tasdiqlaydi.

Qiyosiy kuzatishlar natijasida sodda gap modellari nutqiy vazifa va kommunikativ maqsadga ko'ra ham farqlanishi aniqlandi: xabar, so'roq, buyruq va istak mazmuni turli sintaktik andozalarda namoyon bo'ladi. Demak, o'zbek tilida sodda gaplarning shakllanishi predikativlik, valentlik va bo'laklarning funksional taqsimoti uyg'unligida ro'y beradi [2, 4].

Muhokami. Muhokama natijalari o'zbek tilidagi sodda gapni faqat formal predikativ markaz emas, balki kommunikativ ehtiyojga moslashuvchi sintaktik model sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatadi. Bu yondashuv transformatsion sintaksisdagi hosilaviy munosabatlar haqidagi qarashlar bilan uyg'unlashadi, biroq o'zbek tilida kesimning mustaqil ifodalanishi, ega tushirilishi va bo'laklarning erkin joylashuvi modelning yuzaki tuzilmasini ancha murakkablashtiradi [1]. Shu jihatdan, ega va kesim munosabatini markazga qo'ygan tavsifiy grammatikalar o'zbek materialida ham o'z tasdig'ini topadi, lekin ular bir tarkibli gaplar, ellipsis va kontekstga tayanuvchi qurilmalarni alohida hisobga olishi kerak [2, 4]. Tadqiqotning cheklovi shundaki, tahlil asosan yozma va me'yoriy nutq namunalariga tayandi; og'zaki nutqdagi qisqartirilgan modellarning chastotasi va pragmatik yuklamasi bundan kengroq korpusda aniqlanishi lozim. Amaliy jihatdan bu natijalar ona tili ta'limida gap bo'laklarini mexanik sanashdan ko'ra, gapning modelini aniqlash, uning kommunikativ vazifasini tushuntirish va sintaktik variantlarni farqlashga xizmat qiladi [6, 7].

Xulosa. O'zbek tilida sodda gaplarning shakllanishi predikativ markaz va unga bog'langan bo'laklarning funksional munosabatiga tayanadi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, bir tarkibli va ikki tarkibli modellarning har biri nutqiy vazifaga ko'ra faol ishlaydi: biri ixchamlik va tezkor xabar berishni, ikkinchisi esa mazmunni aniqroq differensiallashni ta'minlaydi. Gap bo'laklarining tushirilishi,

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

tartibning nisbatan erkinligi va kengaytiruvchi unsurlarning qo'shilishi sodda gapning yuzaki tuzilmasini turlicha ko'rinishga keltiradi, ammo predikativlik uning asosiy belgisi bo'lib qoladi [1, 4]. Ega-kesim munosabatini markaziy model sifatida saqlagan holda, o'zbek tilida kesimning shaxs-son, zamon va mayl ko'rsatkichlari orqali gapning grammatik yaxlitligi ta'minlanadi. Shu bois sodda gap modellari faqat formal tasnif emas, balki mazmun va kommunikativ maqsadni birlashtiruvchi sintaktik tizim sifatida baholanishi lozim [2, 3]. Kelgusidagi tadqiqotlarda badiiy, publitsistik va og'zaki nutq materiallari asosida modellarning qo'llanish chastotasi hamda uslubiy farqlari alohida o'rganilishi maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

1. Chomsky N. Syntactic Structures. — The Hague: Mouton, 1957.
2. Huddleston R. The Cambridge Grammar of the English Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
3. Keenan E.L. Towards a Universal Definition of "Subject" // Subject and Topic. — 2026. — B. 303–333. — DOI: 10.4324/9781003766667-10.
4. Quirk R. A Comprehensive Grammar of the English Language. — London: Longman, 1985.
5. Milliy kutubxona elektron katalogi. — URL: https://natlib.uz (murojaat sanasi: 26.10.2026).
6. Ilmiy muassasalar va tadqiqotlar. — URL: https://academy.uz (murojaat sanasi: 26.10.2026).
7. Ta'lim resurslari va materiallari. — URL: https://ziyonet.uz (murojaat sanasi: 26.10.2026).

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.